

PREKARNOST

Ekonomsko-politički i društveni fenomen suvremenog svijeta

Hajrudin Hromadžić

**Odsjek za kulturalne studije, Filozofski fakultet,
Sveučilište u Rijeci**

Antonija Zgaljardić

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Rad propituje primjenjivost koncepta i pojma prekarnost kao označitelja koji se odnosi na posljedice restrukturiranja rada i radnih uvjeta pod diktatom neoliberalnog režima. U uvjetima intenzivirane globalne kompetitivnosti čitavo radno aktivno stanovništvo biva podvrgnuto pritiscima prilagodbe tržištu. Kratkoročni i nestabilni radni ugovori postali su tipična pojava postindustrijskog društva, a poimanje vremena kao resursa poprimilo je drukčiju dimenziju. Hegemonija satnog vremena slomila se zbog zahtjeva za stalnom otvorenosću globalnom tržištu te imperativa permanentnog stanja pripravnosti, uključenosti i prilagodljivosti. Preplitanja kulturno-povijesnih mikroperspektiva i socio-ekonomskih makroperspektiva ukazuju na različite tendencije menadžmenta u kvantifikaciji radnog vremena, što otvara i problemsku perspektivu prekarnosti, odnosno ekonomske nesigurnosti. U tom kontekstu nakratko se analizira i primjer Hrvatske.

Ključne riječi: prekarnost, rad, fleksibilnost, temporalnost, tržište, preživljavanje

Uvod

Fenomen prekarnih radnika osviješten je već sredinom 70-ih godina 20. stoljeća, kada su se počele raspoznavati prve posljedice ekonomsko-političkih modela koji su smjerali k višoj razini fleksibilnosti rada i mobilnosti radnog stanovništva. Značenje pojma prekarni rad¹ varira od zemlje do zemlje. U Italiji označava tek nešto više od neformalnog rada i niskih primanja, implicirajući prekarnu egzistenciju kao standardan način života, dok se u Njemačkoj pojam pripisuje privremenim radnicima i nezaposlenima koji su u problemima po pitanju socijalne integracije. U Japanu je pak pojam prekarnog radnika postao sinoniman s terminom *the working poor*, odnosno radnicima čija primanja graniče sa siromaštvom, no kasnije se razvio u distinktivan pojam, usko vezan uz tzv. *fretters*, mlađe radno aktivno stanovništvo zahvaćeno kon-

¹ Etimologija termina "prekarno", "prekarijat" (od lat. *prex*, *precis*) ukazuje na socio-religijsko porijeklo pojma (molitva, dobiti ili postići nešto tuđom milošću, moljenjem). Kroz povijest se značenje pojma širilo te se uvriježila njegova primjena u smislu nestalnog, privremenog i/ili nesigurnog rada i statusa radnika, pa ga na taj način koristimo i u ovom članku (više o tome u Hromadžić 2008c: 36–39).

stantnim privremenim radom i niskim primanjima, a čiji se broj dramatično povećao kasnih 1990-ih godina (Standing 2011: 9).

Precizno definiranje prekarnog rada izuzetno je kompleksan zadatak, teško mjerljivo, multidimenzionalno, te upućuje na poteškoću i različitost operacionalizacije, budući da isti

uključuje različite oblike zaposlenja (na primjer privremeno zaposlenje, podzaposlenost, kvazi samozaposlenje, rad na dežurstva) koja su uspostavljena ispod društveno prihvaćenih normativnih standarda (tipično izraženih u terminima prava, legislativne zaštite zaposlenja i kolektivne zaštite) po jednom ili više kriterija (četiri dimenzije prekarnosti) što rezultira nejednakostima između radnika (između radnika i zaposlenika i između samih radnika koji vode prema segmentaciji rada) i neujednačene distribucije nesigurnosti i rizika koje su tipično povezane s ekonomskim životom općenito i s tržištem rada posebno. (Frade et al. 2004 prema Starčević 2014: 40)

Heterogenosti kategorije prekarnog rada sukladna je i pojmovna heterogenost vezana uz radnike i njihov status, pa se susreću pojmovi poput “ne-klasa ne-radnika”, “kognitarijat”, “urbani nomadi”, “McPoslovi”, “kreativni rad” i dr. (Starčević 2014: 44).

U proteklih petnaestak godina termin prekarnost postao je nadasve *ljepljiv pojam* u kojem mnogi prepoznaju vlastito iskustvo, a sve brojnija nastojanja da se problem artikulira, bilo unutar znanstveno-akademskih krugova bilo unutar kritički orijentiranih medija, nesumnjivo ukazuju na nove tendencije i promjene socio-profesionalne društvene strukture (Postnikov 2014). Točnije, postindustrijskom tranzicijom k servisnoj ekonomiji i društvu usluga, tradicionalni oblici zaposlenja koji podrazumijevaju ugovore na neodređeno vrijeme, zdravstveno i mirovinsko osiguranje, definiranu duljinu trajanja radnog vremena, godišnji odmor i stalnu plaću ... mahom bivaju zamijenjeni tzv. nestandardnim ili atipičnim oblicima rada. Rad na određeni rok, rad s nepunim radnim vremenom, privremeni rad, samozapošljavanje i sl. implementirali su se u radno zakonodavstvo kao simbol ugovora o radu koji “ne predstavlja samo instrument organiziranja i upravljanja ljudskim kapitalom, već i dobrovoljnu opciju za radnike” (Bilić 2009: 923–924).

Analizirajući nove tendencije na tržištu rada, britanski ekonomist Guy Standing objavio je 2011. godine knjigu *Prekarijat: nova opasna klasa*, kojom je privukao značajnu medijsku i akademsku pozornost te umnogome pridonio široj problematizaciji pojma i koncepta prekarnost. Usprkos brojnim kritikama zbog navodno neadekvatne konceptualizacije i manjkave argumentacije,² Standingov rad predstavlja intrigantan predložak sagledavanju aspekata ekonomske politike neoliberalizma, odnosno kompleksnih promjena pozicioniranosti radnika te restrukturiranja rada i radnoga

² U ovom kontekstu valjalo bi izdvojiti kritički intoniranu recenziju Standingove knjige koju su napisali Kalleberg, Conley i Spencer (2012), iznijevši tvrdnju o nedostatku empirijskih polazišta za teze navedene u njegovoj studiji te postavivši pitanje može li prekarijat biti smatran i tretiran kao klasa. Također, Scully (2016) je Standingu uputio kritiku da su fenomeni prekarnosti i prekarijata, koje on tretira kao suvremenije i recentnije fenomene kapitalističke globalizacije, puno duže vremena rašireni i prisutni među radnom populacijom globalnog planetarnog Juga. Breman (2013) se pak pita je li prekarnost tek prividan koncept.

života uopće. U kontekstu postindustrijske tercijarizacije i fleksibilizacije radnih odnosa, prekarnost označava radnu nesigurnost, neizvjesnost, nepouzdanost, nestalnost prihoda, radnog vremena, godišnjeg odmora, kontinuiranog zaposlenja. Tanka je, naime, granica između (naizgled) emancipacijske fleksibilnosti rada i “upadanja” u tzv. *zamku prekarnosti*, stoga se u članku fokusiramo na nekoliko blisko suodnosnih razina fenomena. Po jednoj je strani to sveobuhvatan društveno-ekonomski proces prekarizacije koji u konačnici rezultira identitetskom formom prekarne radnika, što znači “biti podvrgnut pritiscima i iskustvima koji vode prekarnoj egzistenciji, življenju bez sigurnog identiteta i osjećaja razvoja” (Standing 2011: 16). Stoga je jasno da nije riječ samo o strukturnoj ekonomskoj dimenziji permanentno nesigurnog zaposlenja i poslova ograničenog trajanja već i o identitetskom statusu koji ne doprinosi osjećaju napredovanja i građenja karijere, stabilnog identiteta, kao ni radnim pravima i zaštiti (ibid.: 24). Iz tih je razloga, kada pišemo o fenomenima prekarnosti i prekarizacije, na djelu svojevrsna fleksibilnost označitelja, to jest prethodno spomenuta *ljepljivost* pojma. Bez pretenzije utvrđivanja kakvog konačnog modela, suda ili teorije, p(r)okazat ćemo problematičnost koncepta prekarnost kao označitelja kojim se definiraju suvremeni eksploatacijski procesi u okvirima tržišnog kapitalizma. Fenomen prekarnosti ovdje nam služi kao poligon za shvaćanje važnih segmenata aktualne društvene i ekonomsko-političke zbilje.

Ekonomsko-političko restrukturiranje i kontekstualni okviri prekarnosti

Nudeći uvijek sličan sadržaj, samo u drugoj formi, te usprkos brojnim različitim društvenim i političkim kontekstima, kapitalizam se – kao specifičan ekonomsko-politički i društveni sistem – neprestano (re)producira, mutira i održava, uz tek poneku izmjenu i/ili dopunu slijedom zadanih vrijednosti ekonomskog rasta i logike perpetuacije profita. Pritom se pojam vrijednost odnosi i na apstraktno vrijeme plaćenog rada, odnosno društveno konstruiranu vremensku normu čija je logika utemeljena upravo u objektivnoj, univerzalnoj prostorno-vremenskoj koncepciji zbilje, a koja omogućava kvantifikaciju društvenih aktivnosti (Meštrović 2006). Budući da je za našu raspravu određujući faktor upravo suvremeni kontekst, obilježen globalnim (re)strukturiranjem te rastućim trendovima fleksibilizacije rada i radnih odnosa, fokus je prvenstveno na poimanju rada kao (svjesnog i svrsishodnog) obavljanja djelatnosti kojom se pribavljaju/zarađuju sredstva za zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih i društvenih potreba.

U aktualnom je kontekstu, počevši od 70-ih godina prošloga stoljeća, dominantna kapitalistička *spin-off* ideologija neoliberalizma, proklamirana idejama slobodnog tržišta, smanjenjem javnih socijalnih davanja države, sveopćom privatizacijom i deregulacijom u smjeru labavljenja birokratsko-administrativnih zakonskih okvira kada je riječ o poslovnim investicijama. U takvim okolnostima, a pod ideološkim

imperativima kruženja radne snage, kompetitivnosti i fleksibilnosti, svi oblici rada i radnih odnosa podrazumijevaju permanentnu nesigurnost. Rasprava o restrukturiranju rada postaje izuzetno važnom i “na postsocijalističkoj periferiji, gdje još uvijek postoji kolektivno sjećanje na visoki nivo radničkih prava”, kao i “konceptualizacija fenomena prekarnosti, mimo bilo kakve potrebe za nostalgичnom idealizacijom prošlih vremena” (Postnikov 2014) jer upravo prekarizacija plastično ukazuje na tranzicijske posljedice neoliberalnih trendova. Naime, na djelu je klasičan sukob kapitala i rada u kojemu su – iz perspektive kapitalističkih poslodavaca i političkih kompradorskih elita u tranziciji – očekivanja radnika u imenu zaštite rada, radnih prava i uvjeta rada uvijek nerazumno i iracionalno visoka, dok su iz motrišta radnika spomenuta prava permanentno ugrožena i ugrožavaju se i dalje. Nastale društveno-ekonomske promjene sadržane su i u trendovima postindustrijalizacije društva koju obilježava podjela rada u kontekstima deagrarizacije i deindustrijalizacije, točnije rast uslužnih zanimanja te dominacija tercijarnog sektora (Peračković 2010: 70). Štoviše, tim se trendom označava i smanjenje značaja klasičnog industrijskog radnika te svojevrсна hibridizacija nekad autonomnih sfera radnog i neradnog/slobodnog vremena, radnoga mjesta i doma, proizvodnje i potrošnje, kao i sve maglovitije podjele između države i civilnog društva (Hromadžić 2008a).

Obrat od industrijskog/fordističkog u postindustrijski/postfordistički proizvodni sustav rezultirao je brojnim promjenama u kapitalističkoj produkcijskoj i vrijednosnoj matrici. Uslijed razvoja informacijskih tehnologija, globalizacije tržišta i financijske deregulacije uspostavila se drugačija forma produktivnosti, efektivnosti i reagiranja na tržišne zahtjeve (Lipovetsky 2008: 47). U drugoj polovici 20. stoljeća počela je jačati uloga informacijskih, jezično-komunikacijskih, nematerijalnih usluga, stoga i naglasak na samoinicijativnosti, autonomnosti te individualnoj originalnosti (Hromadžić 2008b). Sigurnost fordističke repetitivne produkcije i socijalne ugodnosti zamijenila je nesigurnost postfordističke trke za inovacijom te nestabilnost radnih okolnosti (Lipovetsky 2008). Brojna su radna mjesta nestala,³ ali neka druga nastaju. Zbog ekonomskih i socio-demografskih promjena pojavili su se novi obrasci zdravstvene i socijalne skrbi, praćeni i masovnim ulaskom žena u radno aktivno stanovništvo. Smanjenjem trajanja radnog tjedna započeo je rast industrije slobodnoga vremena, a marketizacijom ponude i potražnje roba, informacija i usluga, rad se specijalizirao na marketing, proizvodnju, financije, istraživanje i znanje o ljudskim resursima (Bell 1999). Promijenio se sam temelj gospodarstva: “ako se industrijsko društvo određuje količinom proizvedenih dobara kao mjerom standarda života, postindustrijsko društvo se određuje kvalitetom života koja se mjeri uslugama i udobnostima” (Bell 1973 u Rifkin 2005: 112).

³ Na nestanak prijašnjih tipova poslova, s tranzicijom u postindustrijsko društvo, utjecali su brojni faktori, primjerice modernizacija i brzina tehničkih promjena te zastarijevanje tehničkih kvalifikacija, odnosno stvaranje tehnički neadaptiranih kontingenata u koje se podjednako ubrajaju i dugogodišnji industrijski radnici i mladi budući radnici koji su izašli iz zastarjelog obrazovnog sustava, a koji više ne odgovara tehničkim potrebama gospodarstva (Touraine 1980). Kada su u pitanju postsocijalističke zemlje poput Hrvatske, tomu treba pridodati i katastrofalne učinke tranzicijske deindustrijalizacije te financijsku politiku tečaja “jake kune” kojom se pogoduje uvoznim lobijima trgovačko-posredničke ekonomije, a otežava proizvodno-izvoznim industrijama.

Suma sveopće komodifikacije jest da sve postaje kontingentno, globalna ekonomija podrazumijeva tretiranje svega i svih kao roba koje se mogu kupiti i prodati, a tržišnim su silama podlegli kako fizički proizvodi i usluge tako i sama poduzeća, ali i sami ljudi. Sve se razmjenjuje, razdjeljuje, iznajmljuje, (pre)prodaje, permanentno restrukturira “od danas do sutra”. U *doba pristupa*, epohe u kojoj utjelovljenje kapitala i čitavo iskustvo života prelaze u neopipljive, mrežne odnose, dugoročno vlasništvo ustupa mjesto kratkoročnom pristupu; u umreženoj ekonomiji fizički kapital postaje proces, isplativ i vrijedan samo kao promet, a ne akumulacija (Rifkin 2005). Neoliberalni sustav postao je model *dnevne važnosti od danas do sutra*, podjednako nesiguran za sve, radnike, poduzetnike, menadžere i vlasnike (Kulić 2006: 102–103). Unatoč nejednakim životnim okolnostima,⁴ svima je zajednička mogućnost za gubitak financijskog, egzistencijalnog zaleđa “preko noći”, odnosno rizik upadanja u zamku prekarnosti. Zapanjujuća interferencija temporalne i ekonomske dimenzije osobito je vidljiva u financijskom sektoru jer se upravo na tom imaginarnom temelju današnji sustav održava. Riječ je, naime, o paradigmi neoliberalne politike vladanja putem proizvodnje duga, što zapravo predstavlja “strateško oružje destrukcije fordistima” (Lazzarato 2013: 59). Drugim riječima, iscrpljivanje žive radne snage dodatno se intenzivira i nadograđuje apstraktnom financijskom nadgradnjom unutar koje supostoje zaduženi ljudski kapitali – lišeni vremena, ali bogati kapitalom-dugom, točnije potencijalom stvaranja budućeg kapitala.

Shvaćanje rada kao kvantificirane i svrhovite vrste aktivnosti u kontekstu kapitalističke proizvodnje pretpostavlja razlikovanje produktivne od neproduktivne aktivnosti (Lakoff i Johnson 2015). Točnije, ljudska je aktivnost “‘produktivna’, društveno korisna, samo u obliku prodane aktivnosti, a kao takva predstavlja uvjet fizičke i društvene egzistencije, odnosno preživljavanja uopće” (Perlman 2004: 8). Promatrajući rad kao iznuđenu, korisnu, produktivnu djelatnost, on se shvaća i kao vrijeme neslobode unutar kojega čovjek djeluje prema izvanjski zadanom određenju (Polić i Polić 2009: 259–260). Na tragu neslobodnog vremena kao vremena pribavljanja sredstava za život, konceptualiziranje rada i vremena kao resursa – odnosno fakticiteta koji podliježu menadžmentu – implicira shvaćanje slobodnog vremena kao onoga što nije rad, već nesvrhovita (ne)aktivnost. No, suvremeno življeno iskustvo neprestano testira takvu konstataciju, osobito u današnjem potrošačkom društvu u kojemu svaki pojedini privatni život postaje komercijalno tržište (Rifkin 2005). S obzirom na potpunu marketizaciju načina života i individualnih iskustava te naglašenost potrošačkog hedonizma, u kontekstu prekarnog rada i prekarnih radnika situacija postaje još složenija jer – “kako da u tim uvjetima budu dostizni uгода i užici dokolice bez plaćenoga rada” (Lipovetsky 2008: 166)?

Atipični fleksibilni oblici zapošljavanja nominalno su zamišljeni kao poticaj motivaciji, kreativnosti, inicijativi i autonomiji radnika, kojima su – prividno s izborom

⁴ Iako promoviraju jednakost mogućnosti, neoliberalizam i neoliberalna globalizacija zapravo naglašavaju i perpetuiraju nejednakosti jer sve društvene skupine nemaju jednake mogućnosti pristupa otvorenim i slobodnim tržištima, pri čemu su nerazvijene zemlje, ruralno stanovništvo, žene, manje obrazovane skupine i dr. tek neke od nepovlaštenih skupina u globalnom tržišnom gospodarstvu (Vidović 2006: 142).

koji će se u konačnici pokazati prinudom – ponuđeni različiti tipovi individualiziranih ugovornih modela: rad na određeno vrijeme, s nepunim radnim vremenom, na zahtjev, na daljinu, privremeni rad, samozapošljavanje i sl. (Bilić 2009: 923). Primjena spomenutih modela s jedne strane pomaže poslodavcima u ostvarenju maksimalizacije produkcije uz minimalne troškove, dok s druge strane radnici očekuju ravnotežu između vremena rada i zarađivanja te slobodnog vremena i osobnog razvoja. Fleksibilni se oblici rada stoga prikazuju “s dvije ambiciozne strane: jedne za društvenu uporabu, a druga je namijenjena onomu tko ju prihvaća” (Curcio 2007: 38). Međutim, ako je pritom riječ o izboru, još je više riječ i o iluziji izbora; permanentna ekonomska nesigurnost zapravo onemogućava slobodu i razvoj pojedinca. Obratom od stabilnog i sigurnog radnog mjesta, precizno određenog radnog vremena, kontinuiranog prihoda i osiguranja u slučaju nemoći da se radi ... do nestabilnog i nesigurnog, kontingentnog zaposlenja od prilike do prilike, industrijski je radnik postao postindustrijski prekarni djelatnik, a nekadašnje življenje na neodređeno postalo je preživljavanje na određeno.

U uvjetima intenzivirane globalne kompetitivnosti čitavo je radno aktivno stanovništvo podjednako podvrgnuto pritiscima prilagodbe tržištu te fluidnosti, “tekućem” tipu radnih odnosa.⁵ Od radnika se očekuje da uvijek bude “na raspolaganju”, odnosno da se privremeno, ali potpuno poistovjeti s poduzećem, isključujući pritom sve ostale obaveze, dok usto mora biti i “uključen” što podrazumijeva snažno zalaganje, inicijativu i neprestano dokazivanje, iako na taj način održava tek privremenu prisutnost u planovima poduzeća (Curcio 2007: 10). “Kao što potrošač, popustivši pred čarolijom robe, puni svoja kolica prolaznim iluzijama” (ibid.: 10–11), tako se i radnici, podvrgnuti spomenutim imperativima, lišavaju vrijednosti nekomodificiranih međuljudskih odnosa jer je u takvom tipu ekonomsko-socijalne razmjene upravo natjecanje uvjet preživljavanja.

Na liniji sveopće fleksibilizacije i prekarizacije oblika rada, Lipovetsky dobro opisuje aktualno stanje: “kraj ‘religije rada’ znači sve drugo osim nestanka važnosti koja mu se pripisuje” (Lipovetsky 2008: 166). O tomu piše i Standing kada ukazuje na važnost temporalne dimenzije i predlaže koncept tercijarnog vremena, svojstven društvu usluga i 24/7 kulturi, ukazujući na činjenicu da prekarni radnici obavljaju i znatnu količinu rada koji nije posao. Štoviše, na tragu (re)strukturiranja radne i temporalne logike, otvara se prostor razumijevanju *rada-za-posao* (engl. *work-for-labour*) iliti nevidljivog rada, a posao bi, pod pretpostavkom emancipatorske dimenzije fleksibilnosti, (teorijski) trebao zadovoljiti i potrebu za igrom (Standing 2011). Huizinga je još duboko u prvoj polovici 20. stoljeća ustvrdio da “što se više približujemo našem vremenu, to je igru i ne-igru teže razlikovati”, osobito u kontekstu suvremene poli-

⁵ Aplikacija pojma-koncepta fluidnost – tekuće – u suvremenoj sociološkoj tradiciji tretmana ovih i srodnih problemskih motiva naprosto priziva referencu na Zygmunta Baumana, a i sam se Curcio u svojoj knjizi (2007) obilato služio uvidima tog čuvenog sociologa. Bauman se u kasnoj fazi svoga života i rada opsežno posvetio fenomenima “tekućeg” i fluidnog – za njega su to pojmovi koji označavaju prevladavajuće društveno stanje na prijelazu milenija, obilježeno rastakanjem svega čvrstoga, stabilnoga i trajnoga, a što u naše živote unosi osjećaje permanentne nesigurnosti, fragmentacije i dezorijentiranosti – pišući niz studija, varijacija na tu temu (*Teuća modernost, Teuća ljubav, Teuća život, Teuća strah, Teuća vremena*; v. npr. Bauman 2011).

tike (Huizinga 1992: 186), dok je Rifkin – na samom prijelazu milenija – ustanovio da “etos rada polako ustupa mjesto etosu igre” (Rifkin 2005: 325). No, budući da su novac i robe mjerilo svih stvari – a koje se pribavljaju upravo plaćenim radom – u svijetu prekarnog rada neminovno je na snazi ideologija *survivalizma*, odnosno života svedenog na preživljavanje (Vaneigem 1983).

Primjer Hrvatske

Ako uzmemo primjer Hrvatske i smjestimo ga u prethodno pojašnjen kontekst, uvidjet ćemo da je proces tercijarizacije u Hrvatskoj, iako su posljedice preobrazbe u društvo usluga evidentne prvenstveno tijekom posljednjih dvadesetak godina tranzicije, započeo još 70-ih godina prošloga stoljeća, u vrijeme socijalizma (Peračković 2010). Problemi sustava socijalne sigurnosti osjetili su se već 80-ih godina kada su stope gospodarskog rasta smanjene, nezaposlenost povećana, te kada je nastupila fiskalna kriza države, a zatim su rat i tranzicija dodatno otežali situaciju (Puljiz 2006). U pozadini rata tijekom 1990-ih provedena je kriminogena pretvorba i privatizacija, dolazi do temeljitih promjena u politikama raspodjele realiziranog društvenog bogatstva, uslijed čega je ekstrahirala dihotomija između okorištenih dobitnika i ratno-tranzicijskih gubitnika (ibid.). U takvoj se konstelaciji s jedne strane javljaju unutarnji pritisci “gubitničkih” slojeva (poput radnika, umirovljenika i nezaposlenih) koji traže intervenciju države i redistribuciju dohotka, dok s druge strane djeluje vanjski, globalizacijski pritisak koji zahtijeva redukciju javnih i socijalnih troškova te prilagodbu novim trendovima tržišta (ibid.). Nadalje, u istom su razdoblju započete i društveno-ekonomski pogubne prakse sveopće deindustrijalizacije, procesi koji će s kraja drugog desetljeća 21. stoljeća rezultirati krajem nekad strateški važnih industrijskih grana poput brodogradnje ili prerade nafte.

S prelaskom u tzv. nulte godine ovog milenija dolazi do pojačanih ekonomsko-političkih trendova u smjeru prihvaćanja i uvođenja “tržišnih pravila igre”. Prihvaćanje neoliberalnih doktrina plodno je tlo za nastanak tzv. kasinoekonomije, to jest “ekonomije koja je utemeljena na preraspodjeli svega vrijednog kroz proces pretvorbe i privatizacije društvenog bogatstva: tržišta, banaka, poduzeća, nekretnina, zemljišta, dobara, itd.” (Kulić 2006: 106). Drugim riječima, modernizacijom “odozgo”, odnosno stavljanjem na raspolaganje stranim vlasnicima te političkim, bankarskim i trgovačkim klasterima, Hrvatska se uvukla u sustav nesigurnosti, u kvartalni kapitalizam ili kasinokapitalizam, u kojem nevidljiva sila financijskoga tržišta diktira socijalne i gospodarske odnose (ibid.).

U kontekstu hrvatskog društva indikativno je i pitanje što raditi u postindustrijskom društvu,⁶ ukazujući na pretvorbu i privatizaciju po osamostaljenju Hrvatske,

⁶ Problematiku (n)ove epohe možemo ekstrahirati u obliku simboličnog, multidimenzionalnog pitanja: (Za)što raditi u postindustrijskom društvu? U istoimenoj knjizi Krešimir Peračković (2010) daje sažet, ali iscrpan prikaz preobrazbe društvene strukture i vrijednosti kroz promjene u podjeli rada, promišljajući transformacije socio-profesionalne strukture uslijed procesa modernizacije, industrijalizacije i deindustrijalizacije. Naime, što raditi upu-

odnosno na posljedice prijelaza u tržišno gospodarstvo, a što je rezultiralo neza-
poslenošću uslijed tehnoloških viškova i restrukturiranja gospodarskih djelatnosti
(Peračković 2010: 9). Prihvatanjem sustava pravila i normi “odozgo”, od strane me-
đunarodnih ekonomskih institucija koje predstavljaju “sveto trojstvo” globalnog
neoliberalnog poretka (Međunarodni monetarni fond – MMF, Svjetska trgovinska
organizacija – WTO, Svjetska banka), započela je prilagodba strategijama i koncep-
cijama istih te njihovoj konfiguraciji gospodarenja (Milardović 2004). Oslanjanje
vladajuće strukture u Hrvatskoj na tuđu moć značilo je prešutno napuštanje proi-
zvodno-tehnološke orijentacije i stvaranja novih vrijednosti te trgovačku orijenta-
ciju “na uvoz svega od onih koji bolje proizvode od nas i koji u svemu bolje misle
od nas” (Kulić 2006: 106). Kao pasivan akter globalnih ekonomskih trendova, bez
vlastite koncepcije gospodarenja resursima, razvoj Hrvatske počeo se projicirati kroz
inozemna zaduženja; rasprodane su banke, telekomunikacije i energetski sustav te
su uvezeni strani trgovački lanci uz nisku cijenu rada, razbijajući privid socijalnog i
gospodarskog sustava (ibid.).

“Hrvatska kao subjekt kulture postaje subjekt civilizacije s političkim priznanjem
od strane svijeta država”, a zapravo je suverena tek “onoliko koliko je partner u među-
narodnim razmjenskim odnosima” (ibid.: 105). Formalno oblikujući parlamentarnu
demokraciju i pravnu državu, te nekritički preuzevši model tržišnog gospodarstva –
kao navodno neminovne faze tranzicije i prilagodbe u kapitalistički sustav – to jest
prihvaćajući ekonomski neoliberalizam internacionalizacijom trgovine i financija,
privatizacijom nekad javnih dobara (industrijskih, društvenih i prirodnih), otvara-
njem transnacionalnim korporacijama... Hrvatska je postepeno zaključila procese
tzv. euroatlantskih integracija uključivanjem u Sjevernoatlantski vojni savez NATO
2009., te u Europsku uniju 2013. godine. Izloženost međunarodnom tržištu utjecala
je na preobrazbu u strukturi rada i na izmjene uvjeta radne egzistencije. Stoga, ana-
lizom kretanja na tržištu rada u tranziciji i položaja zaposlenih, može se zaključiti da
su fleksibilizacija i prekarizacija već duboko odredile svijet rada u Hrvatskoj (Puljiz
2006). U kontekstu ubrzane tercijarizacije proizvodnje i rada u tranzicijskoj Hrvat-
skoj, sektor turističke industrije nameće se gotovo kao jedini preostali nacionalni
financijski resurs kojim se značajnije puni državni budžet, pa posljedično govorimo
o sveopćoj tzv. turistifikaciji, te je upravo unutar te grane najuputnije pratiti procese
radne prekarizacije.⁷

ćuje na problem nestanka brojnih industrijskih zanimanja zbog informatizacije proizvodnje i usluga, investiranja u
zemlje s jeftinom radnom snagom i globalne ekonomije, a *zašto raditi* ukazuje na nestajanje tradicionalnog poima-
nja rada kao dominantnoga društvenog djelovanja u industrijskom društvu te pojavu novih plaćenih oblika radnih
odnosa (Peračković 2010: 9).

⁷ Značajne uvide po ovom pitanju, s naglascima na problemima poput migracija sezonskih radnika, pada cijene
rada, loših radnih uvjeta i izrabljivanja radnika u obalnoj turističkoj industriji, nude novinarsko-istraživački tekstovi
objedinjeni u tematicama “Turizam i ljetne migracije” i “Turizam i rad” te objavljeni u časopisu *Rad*, broj 3, iz rujna
2015. godine.

(Re)definiranje prekarnosti

Honorarni radnici, imigranti, radnici na crno, skvoteri, radnici na minimalcu, mladi obrazovani (pre)zaduženi ljudi, radnici u sektoru kulture, sakupljači boca, pripravnici, sezonski radnici – samo su neki od predstavnika “raznorodne vojske prekarnih radnika današnjice” (Matejčić 2013). Svakodnevno zbrajanje, imaginarno raspoređivanje neisplaćenih honorara, četrnaestosatne smjene, paralelni angažmani, život između rokova, čekanje novog tromjesečnog ugovora, kreditna nesposobnost ili stalno ispunjavanje prijava tek su fragmenti različitih iskustava prekarnog rada prekarnih radnika (Postnikov 2014). Iako su poznati različiti oblici radnih izrabljivanja kroz ljudsku povijest, čini se da nesigurnost u formi prekarnosti s krajem 20. i početkom 21. stoljeća poprima dramatične razmjere u gotovo svim aspektima ljudskoga života. Izazov definiranju, interpretiranju i adekvatnoj analizi prekarnosti predstavlja i okolnost da je dimenzija radne i životne nesigurnosti temeljno obilježje ovog fenomena, što se potom prepoznaje i u različitim poimanjima i tretmanima prekarnog rada u vidu konceptualne i statističke nestandardnosti unutar različitih društveno-ekonomskih modela, institucionalnih okvira tržišta rada te pravno-političkih mjera zaštite radnika (Starčević 2014).⁸ Upravo na tom tragu iščitavamo prividnu privlačnost, fleksibilnost, ali i diskutabilnost značenja pojma prekarnost, osvještavajući pritom potencijalnu opasnost “prostitucije” samog termina. Kompleksan značenjski korpus koji on obuhvaća zahtijeva, stoga, kritičku perspektivu i pomnu retoričku upotrebu, pri čemu ograničavanje i definiranje specifičnih oblika radne/životne nesigurnosti, a koji “ulaze” u mogući konceptualni opis, ovise o različitim kriterijima koji se određuju kao referentne točke problematiziranja.

Raspravljajući o prekarnim radnicima, Standing izdvaja sedam oblika radne sigurnosti kojih su takvi lišeni, a to su: stalno zaposlenje s punim radnim vremenom; zaštita od neopravdanog otpuštanja u smislu otkaznog roka i otpremnine; zadržavanje radnoga mjesta i/ili mogućnost napredovanja; zaštita na radu i zdravstvena zaštita; mogućnost razvijanja, usvajanja te primjene vještina i kompetencija stečenih edukacijom; sigurnost prihoda, točnije stabilan iznos plaće; te naposljetku sigurnost i zaštita kroz sindikalno predstavništvo (Standing 2011: 10). Riječ je, točnije, o negativnom određenju, o naglašavanju nedostataka – što ne znači da ih pripadnici prekarizata negativno i shvaćaju. Naime, razumijevanje prekarnog rada oslanja se na ra-

⁸ U nekim se interpretacijama prekarnom radu nastoji pripisati pozitivan aspekt u smislu romantičnog slobodnog duha koji odbija podređivanje ustaljenim normama rada (Standing 2011: 9). Spomenuto prepoznajemo u pojmu *freelancing*, odnosno slobodno bavljenje radom, bez šefa, ureda ili ugovora o radu, pri čemu nezavisnost tzv. *freelancera* proizlazi iz toga da oni nisu na duže vrijeme vezani za određenog poslodavca, ali istovremeno mogu biti kratkotrajno vezani za više njih, a imaju mogućnost definiranja svojih usluga i njihove cijene te odabira poslova i klijenata za koje žele raditi (Jurković 2014). *Freelanceri* samostalno reguliraju svoj rad, stoga se nerijetko tvrdi da *freelancing* zapravo “nije posao ili rad od angažmana do angažmana; to je stil života” (ibid.). Štoviše, romantizacija prekarnog rada karakteristična je za ono što Bauman imenuje “društvo sakupljača iskustava” (Bauman 2005), a “predstavlja se kao dobrovoljan izbor pojedinaca koji su i sami dinamični, fleksibilni i inovativni te sami zahtijevaju i poseban radni odnos koji ispunjava njihove potrebe jer i poslovi se konzumiraju i moraju biti zanimljivi” (Starčević 2014: 43).

zumijevanje fleksibilnosti tržišta rada,⁹ a ono sadrži i emancipacijski moment, stoga je moguće da netko “radije bira stvarni osjećaj nesigurnosti, nego lažne sigurnosti” (Matejčić 2013).

Indikativna je *percepcija nesigurnosti* sa strane radnika, točnije pripisivanje važnosti pojedinim indikatorima sigurnosti, a koji se ogledaju kroz kontinuirana i/ili dostatna primanja, mogućnost dugoročnog planiranja, dugotrajnost i sigurnost zaposlenja, socijalnu zaštitu i dr. (Starčević 2014: 42). Ukoliko u određenoj zemlji prevladava visoka nezaposlenost, nedostatne naknade, nedostatak zaštite i sl., utoliko će i percepcija nesigurnosti biti veća – što je naročito evidentno u postsocijalističkim zemljama (ibid.). Na toj liniji prekarijat je možda i više nego drugdje vjeran negativni otisak nekadašnjih radničkih prava, a i sama se rasprava o prekarnosti najčešće određuje spram tzv. zlatnog razdoblja kapitalizma na Zapadu, dakle od Drugog svjetskog rata do krize sedamdesetih godina (Postnikov 2014). Posljedično, (negativno) definiranje prekarnog rada “registrira sve što je u međuvremenu izgubljeno” (ibid.), postindustrijski radnici lišeni su svih onih privilegija, zaštita i sigurnosti koje je industrijski radnik donedavno uživao. No, ako geografski i povijesno “sakrijemo” perspektivu čiji je fokus na prevlasti tercijarnog i neformalnog sektora, onda prekarnost postaje norma (Waite 2009),¹⁰ stoga i Standingova konstrukcija prekarijata kao “nove klase” postaje “pretenciozna i nepotrebna teorijska ekstravagancija” (Postnikov 2014).¹¹ Termin prekarijat doima se prikladnim neologizmom samo u smislu ukazi-

⁹ Nezakvalno je i nemoguće označiti sva atipična zaposlenja kao prekarna, no istima je moguće odrediti četiri dimenzije prekarnosti, kako je to napravio Rodgers, a sistematizaciju su preuzeli i Frade i suradnici. To su vremenska, koja označava razinu sigurnosti u kontinuitetu zaposlenja i rizik od gubitka posla; organizacijska, ona podrazumijeva individualnu i kolektivnu kontrolu nad radnim vremenom, smjenama i tempom rada; socijalna se ogleda kroz razinu pravne i sindikalne zaštite kao i pristupa socijalnom osiguranju; dok se ekonomska dimenzija odnosi na razinu plaće dostatne za održavanje radne snage (Rodgers 1989 i Frade et al. 2004 prema Starčević 2014: 39).

¹⁰ Premda je potrebno spomenuti i istraživanja koja pokazuju suprotno, to jest aplikacijom nekih konceptualnih motiva poput nostalgije, ispreplitanjem odnosa prošlosti, sadašnjosti i društvenog sjećanja u afirmativnom ključu nude drukčije uvide u kontekstu iskustava jugoslavenskog samoupravnog socijalizma i tretmana rada. Tako Tanja Petrović, u suprotnosti s uobičajenim interpretacijama nostalgije, istu vidi kao djelatnu alatku koja intervenira u sadašnjost, pojačava društvene tenzije i kreira afirmativnu nelagodu, omogućujući protagonistima socijalističke industrijalizacije i modernizacije, te onima koji se na takvo nasljeđe naslanjaju, da sebe ponovno dožive kao društvene aktere, a ne tek kao ostatke nadiđene i odbačene povijesti (Petrović 2017). Nina Vodopivec pak, u radu posvećenom tekstilnim radnicima u Sloveniji iz razdoblja SFRJ, konfrontira oficijelno, režimsko sjećanje o prošlosti u sadašnjosti, ideološki kreirano nakon raspada Jugoslavije, sa živim sjećanjima radnica i radnika iz vremena socijalističke industrijske proizvodnje koja službenim narativima proturječe (Vodopivec 2010).

¹¹ Većina teoretičara promatra prekarnost kao isključivo suvremeni fenomen specifičan za neoliberalne prostore. No, mimo postfordističkih krajolika, promatrajući zemlje globalnog Juga, teško da bi se uopće mogla zamijetiti prekarna stanja zato što su naprosto sveprisutna (Waite 2009). Problem je u (dominantnoj) perspektivi, a u tom je smislu i Standingov pokušaj definiranja prekarijata kao nove klase također vrlo diskutabilan. Smatrajući da je potreban novi vokabular koji ocrtava današnje klasne odnose, autor je izdvojio grupe za koje smatra da ih je moguće identificirati, no u konačnici je samo ponudio upitno adekvatnu i moguće limitiranu definiciju prema kojoj “ne cijene svi u prekarijatu svih sedam oblika sigurnosti, ali im svima isti nedostaju” (Standing 2011: 11). Naime, nabrojavanje nedostataka nekih karakteristika ne nudi jasno ograničenje pojma prekarijat, stoga se njegova definicija “pokazuje cirkularnom (prekarna/negativna klasa je nesigurna jer joj nedostaju oblici radne sigurnosti), preširokom (ne ograničavaju je ni statusi ni zanimanja) i nejasnom” (Starčević 2014: 49). Štoviše, prema teoretičaru Richardu Seymouru, u interpretaciji Borisa Postnikova, *mainstream* koncepti društvene klase nerijetko su deskriptivni, utemeljeni na kombinaciji određenih egzistencijalnih uvjeta, stvarajući mnoštvo klasifikacija i rangiranja te opisujući različita društvena iskustva, ali ne objašnjavaju njihov međusobni odnos (Postnikov 2014). I Morana Starčević se oslanja na Seymoura kada piše: “[S]vi smo prekarni, ali to ne znači da tvorimo klasu. Prekarnost treba promatrati kao zbir posljedica proizašlih iz ‘svjesno odabranih klasnih strategija unutar kapitalističkih formacija’ te samu nesigurnost i kao ugrađenu u kapita-

vanja na činjenicu da je temeljni status radničke klase (proletarijata) zapravo ostao nepromijenjen u smislu pribavljanja sredstava za život prodajom vlastite radne snage (ibid.).

Uistinu, “što danas više nije okruženo prijateljima, nesigurnostima, rizicima? Posao, planet, nove tehnologije, mondijalizacija, seksualni život, izbor studija, mirovine, imigracija, ‘predgrađa’, gotovo sve može pothranjivati osjećaje uznemirenosti” (Lipovetsky 2008: 148). Pa ipak, ta rastuća “raznorodna vojska” u kojoj se prepoznaju i zaposleni i nezaposleni pojedinci nipošto nije zanemariva, čemu svjedoče sve brojniji pokušaji teorijske i metodološke konceptualizacije, o čemu smo već pisali u uvodu rada. Raspravu neosporno otežava razjedinjenost i neosvijještenost prekarne radnika; instrumentalnost, oportunistički i nesigurnost posla moguće i jesu zajednički nazivnici “heterogene vojske”, ali nedostaje svijest o zajedništvu, odnosno politička aktivnost i organizacija (Standing 2011).¹² Prevedemo li taj problemski motiv u klasičnu marksističku terminologiju, mogli bismo zaključiti da prekarijat doista posjeduje neka svojstva koja ga čine *klasom po sebi*, ali mu nedostaje organizacijska i svaka druga (samo)svijest kako bi evoluirao u *klasu za sebe*. Neovisno o tome jesu li zaista male promjene neprijatelji velikih promjena, odnosno je li potencijalna “prekarna vojska” zapravo potencijalni revolucionarni pokret koji će poljuljati neoliberalni ekonomski model, svaki je predložak sagledavanja prekarne simptome indikator logika i proturječnosti globalnih silnica, bilo da je riječ o općim životnim uvjetima ili pak o pojedinom radnom iskustvu.

Umjesto zaključka. Demistifikacija prekarne fleksibilnosti: primjer talijanskih trgovačkih centara

Promatrajući trendove restrukturiranja radnih odnosa, indikativan je, dakle, period globalne transformacije u razdoblju od 1975. do 2008. godine kada se formirala globalna tržišna ekonomija utemeljena na kompetitivnosti i individualizmu (Standing 2011: 26), sa zahtjevima poput fleksibilizacije rada i mobilnosti radne snage. S erom novih informacijskih tehnologija, trgovanje proizvodima i uslugama počelo se pojačano širiti preko nacionalnih granica, paralelno s hegemonijom neoliberalnih ideja o slobodi tržišta, pojedinca i privatnog vlasništva, maksimizaciji profita po svaku ci-

listički sistem temeljen na rastu koji ovisi o financijskim rizicima i zaduženosti” (Starčević 2014: 50–51). Postnikov (2014) smatra da preostaje samo zaključak “da hipertrofija klasnih podjela možda nudi raster za razvrstavanje naših svakodnevnih intuicija, ali ne i eksplanatorni model za razumijevanje odnosa rada i kapitala”.

¹² Standing smatra problematičnom činjenicu da se upravo među samim pripadnicima prekarne radne snage (primjerice, otpušteni industrijski radnici) pronalaze krivci u migrantima kao jeftinoj radnoj snazi, okrećući jednu protiv drugih te sprječavajući spoznaju da društveno-ekonomska struktura zapravo proizvodi ono što im je svima zajedničko, a to je ranjivost i nezaštićenost (Standing 2011: 25). Za Standinga je važno pitanje emancipacije prekarne radnika, pri čemu smatra nužnom kolektivnu političku akciju, čije naznake pronalazi u prvom desetljeću 21. stoljeća, kada su marginalizirane grupe počele organizirati alternativni praznik rada kao protestni marš usmjeren, između ostalog, i na borbu protiv svih oblika prekarne radne snage, a koji je rezultirao paneuropskim demonstracijama pod nazivom *EuroMayDay* (ibid.: 1). No, bez razvijene svijesti o zajedničkom identitetu mimo spomenutih akcija teško je očekivati porast političke snage za neku buduću temeljitu promjenu.

jenu te ograničavanja upliva države i vlade u ekonomske procese. Uvođenjem fleksibilnosti u radne odnose omogućeno je lakše zapošljavanje i otpuštanje radne snage, interna reorganizacija poduzeća te snižavanje troškova rada i prilagodba zahtjevima tržišta (Bilić 2009).¹³ No, na jednoj je strani dobrovoljan odabir, a na drugoj nametnuta fleksibilnost i tu razliku uvijek treba imati na umu. U širem kontekstu radi se o aktualnim životnim uvjetima općenito, dok je u užem smislu riječ o specifičnim radnim iskustvima i okolnostima, točnije o utjecaju makroekonomskih promjena na mikrorazinama života (Hromadžić 2008b).¹⁴

Forme fleksibilnosti odnose se na sposobnost prilagodbe u radnom odnosu, u kojemu je upravo radnik taj koji se mora prilagođavati – mjesečnim, tjednim, svakodnevnim naglim izmjenama prostora i vremena rada te zadacima koje valja izvršiti. Umjesto sumiranja već izrečenog, u zaključnom razmatranju ponudit ćemo detaljniji prikaz istraživanja radnih uvjeta u brojnim trgovačkim lancima u Italiji, koje je proveo već spominjani Renato Curcio (2007). Istražujući odnose između radnika i poslodavaca u talijanskim distributivnim lancima, Curcio je ukazao na promjenu značenja radne aktivnosti i radnih identiteta pod diktatom neoliberalnih vrijednosti i zahtjeva za fleksibilizacijom rada. Prikupivši brojna iskustva radnika iz različitih trgovačkih centara, izdvojio je nekoliko oblika dominacije poduzeća nad radnicima, a koji se manifestiraju kroz fleksibilnost radnog vremena i usto fleksibilnost vezanu s mobitelima te fleksibilnost vezanu uz atmosferske prilike, potom “ukradeno” radno vrijeme, fleksibilnost prostora i radnih zadataka, te samoupravnu fleksibilnost (Curcio 2007).

U tom kontekstu, tipičan obrazac fleksibilnosti podrazumijeva nestalno i promjenjivo radno vrijeme, odnosno *ad hoc* planove, rasporede i obaveze, stoga i neprestano suočavanje s prekovremenim radom te nepredviđenim radnim-neradnim danima (nedjeljom, blagdanima itd.). Pod takvim je uvjetima menadžment vremena radnika u potpunosti podvrgnut zahtjevima i kontroli poduzeća, a jedini izbor p(re)ostaje stalno mijenjanje životnih planova u skladu s radnim okolnostima. “U paketu” s tim nerijetko dolazi i kontrola vezana uz mobitele što implicira konstantno “bivanje na raspolaganju”, uslijed čega se u potpunosti gubi granica između privatnog i profesionalnog života. Nejavljanje ili odbijanje “onoga što se mora” moglo bi

¹³ Fleksibilnost rada, prema Biliću, ima trostruko značenje: ugovorna fleksibilnost podrazumijeva trajanje (ugovor o radu na određeno vrijeme), privremenost (sezonski poslovi) i posebnu regulaciju radnoga vremena (ugovor o radu s nepunim radnim vremenom); funkcionalna fleksibilnost označava proširenje zadaća postojeće radne snage (povećanje poslova i rotacija poslova); dok se numeričkom fleksibilnošću prilagođava veličina radne snage sukladno fluktuirajućim potrebama tvrtke (Bilić 2009: 921). Slijedom spomenutog možemo izdvojiti i tzv. *staff-leasing* kao oblik unajmljenog rada, “na poziv”, odnosno *ad hoc*, prema trenutačnim potrebama tvrtke (Curcio 2007) te *outsourcing* kao praksu ugovaranja s određenim vanjskim suradnikom za obavljanje internih funkcija ili usluga (Rifkin 2005: 63).

¹⁴ O kakvim se manifestacijama makroekonomskih promjena na mikrorazinskim strukturama života radi, zorno pokazuju neka istraživanja i analize. Primjerice, Sanja Potkonjak i Tea Škokić izvele su trorzinsko terensko istraživanje propasti nekad uspješne i ugledne sisačke željezare, pri čemu su se međusobno isprepleli okolnosti globalne ekonomske krize, kolaps hrvatske industrije naslijeđene iz socijalističkog razdoblja te narativi samih nekadašnjih radnika kroz koje se iskristalizirao koncept nade i nadanja (Potkonjak i Škokić 2013). Tihana Rubić je pak napravila kvalitativno istraživanje “sive ekonomije” rada na primjeru bivših industrijskih radnika iz jednog zagrebačkog naselja. Istraživanje je pokazalo napetost između kategorija nekadašnjeg standardnog, klasičnog tipa zaposlenosti, potom aktualne formalne radne nezaposlenosti i snalaženja putem “rada na crno” (Rubić 2013).

ugroziti ono što se želi – kada je rad uvjet egzistencije, prilagođavanje i preživljavanje čine dvije strane medalje. Tomu u prilog ide i fleksibilnost, odnosno nepredvidivost radnog vremena vezana uz atmosferske prilike, a što u slučaju trgovačkih centara, objekata prehrane i sl. znači da se radnici moraju prilagoditi povećanom opsegu posla. Primjerice, ako pada kiša, onda je veća fluktuacija ljudi u zatvorenim prostorima, stoga se takav zahtjev *sruči kao nevirijeme* i na radnike koji su već na poslu i na radnike čija smjena nije još ni počela ili je pak završila (Curcio 2007).

Žrtvovanje vremena radnika poprima još dramatičniji karakter kada se odvija “krađa vremena” sa strane poduzeća, pri čemu brojanje i kontroliranje fizioloških stanki postaje “temelj” produljenja radnoga vremena kao i uvjetovanje kolektivnoga izlaženja s radnoga mjesta (ibid.: 27). Kraj rada stoga ne ovisi o završetku smjene svakog radnika ponaosob, već o završetku izvršenja zadataka svih radnika, iako to najčešće zahtijeva prekovremene sate, nerijetko bez naknade. Slične su implikacije i s fleksibilnošću prostora. Ma koliko radnikovo mjesto prebivališta bilo udaljeno od mjesta rada i bez obzira na dvokratno radno vrijeme, očekuje se samorazumljivo prilagođavanje po potrebi i također, nerijetko, bez naknade. Uza sve navedeno, posljednja su dva (suptilna) oblika vladanja nad radnicima “zapakirana” u formi polivalentnog rada i samoupravne fleksibilnosti.

Naime, zahtjev za prilagođavanjem potrebama poduzeća stvara *višestruko uslužnog* radnika, čiji se radni zadaci prestano mijenjaju i koji postaje “vrsta jokera čija glavna značajka nije profesionalnost širokog spektra, nego neograničena prilagodljivost” (ibid.: 30). Drugim riječima, svako radno mjesto mora biti popunjeno i svaki radni zadatak izvršen, stoga nema ni mjesta ni vremena čekanju i osposobljavanju, već je svatko na raspolaganju za svaku vrstu posla. Premješajući radnike s jednog na drugo radno mjesto “popunjavaju se rupe” i održava kontinuitet rada. Takva fleksibilnost utječe na stvaranje iluzije o prilici za napredovanje, slično kao i primjena samoupravne fleksibilnosti koja zbunjuje i prikriva hijerarhijsku radnu strukturu. Kreiranjem (naizgled) samostalne skupine koja sama određuje raspored i podjelu zadataka, dakle preuzima odgovornost i odlučuje o izvršavanju poslova, stvara se i održava prividna uključenost i jednakost cijelog tima, iako se u pozadini uvijek nalazi nadređeni koji na taj način manipulira radnicima u svrhu što veće produktivnosti (ibid.: 31–32). Spomenuta konstelacija odnosa eksplicitno sugerira zajedništvo i pripadnost skupini, no implicitno ruši radničke sindikalne organizacije čineći besmislenim suprotstavljanje vlastitim kolegama-suradnicima, a “pretvaranje da ne postoji individualna borba za moć ili međusobni sukobi, samo osnažuje poziciju onoga tko se nalazi na vrhu ili tko kriomice vodi igru” (ibid.: 32).

No, valja uzeti u obzir da je Curciovo istraživanje kontekstualno određeno i jasno je da nije moguće svaki slučaj uklopiti u njegove parametre niti je svaka primjena mehanizama u poduzećima do tolike mjere rigorozna. Ipak, sam je predložak izvrstan filter sagledavanja specifičnih radnih uvjeta i u tomu je primamljivost i intrigantnost ove komparativne analize. U konačnici, u “carstvu fleksibilnosti”, na koji god ugovorni oblik rada radnik pristao, uvijek postoje normativi čija se provedba iskazuje kao nužna za održavanje, odnosno profitabilnost poduzeća, iako to ne smije značiti

“da nužnost koju takvi uvjeti nalažu mora opravdati svaki postupak” (ibid.: 103). U okviru neoliberalizma, u kontekstu fleksibilnih i prekarnih oblika rada, radna se egzistencija nerijetko svodi na privremene, jednokratne, ograničene poslove, uslijed čega se ljudi lišavaju i vremena i novca. Od hijerarhijskih do fleksibilnih modela rada kontinuirana je samo moć – moć reprodukcije kapitalističkog sustava.

LITERATURA

- Bauman, Zygmunt. 2005. *Work, Consumerism and the New Poor*. Glasgow: Open University Press.
- Bauman, Zygmunt. 2011. *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.
- Bell, Daniel. 1999. “The Axial Age of Technology Foreword: 1999”. U *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture of Social Forecasting*. New York: Basic Books, ix–lxxxv.
- Bilić, Andrijana. 2009. “Fleksibilni oblici rada i radno pravo”. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 30/2: 920–942.
- Breman, Jan. 2013. “A Bogus Concept?”. *New Left Review* 84: 130–138.
- Curcio, Renato. 2007. *Radnici za jednokratnu uporabu. Individualizacija, privremenost i nesigurnost u totalitarnom po-duzeću*. Zagreb: TIM press.
- Hromadžić, Hajrudin. 2008a. “Društvo znanja. O čemu je zapravo riječ? – prvi dio”. *H-Alter*. <http://www.h-alter.org/vijesti/drustvo-znanja-o-cemu-je-zapravo-rijec-prvi-dio> (pristup 7. 2. 2016.).
- Hromadžić, Hajrudin. 2008b. “Društvo znanja. O čemu je zapravo riječ? – drugi dio”. *H-Alter*. <http://www.h-alter.org/vijesti/drustvo-znanja-o-cemu-je-zapravo-rijec-drugi-dio> (pristup 7. 2. 2016.).
- Hromadžić, Hajrudin. 2008c. *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Huizinga, Johan. 1992. *Homo ludens. O podrijetlu kulture u igri*. Zagreb: Naprijed.
- Jurković, Maja. 2014. “Freelancing nije posao, to je stil života”. *Women in Adria*. <http://www.womeninadria.com/freelancing-nije-posao-je-stil-zivota/> (pristup 1. 6. 2016.).
- Kalleberg, Arne L., Hazel Conley i David A. Spencer. 2012. “Book Review Symposium. Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*”. *Work, Employment and Society* 26/4: 685–689. <https://doi.org/10.1177/0950017012445107>
- Kulić, Slavko. 2006. “Globalizacija, kvartalni kapitalizam i njegove refleksije na hrvatsko društvo. Problem transparentnosti kapital odnosa u hrvatskom gospodarstvu i društvu”. U *Globalizacija i neoliberalizam. Refleksije na hrvatsko društvo*. Davorka Vidović i Davor Pauković, ur. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 101–112.
- Lakoff, George i Mark Johnson. 2015. *Metafore koje život znače*. Zagreb: Disput.
- Lazzarato, Maurizio. 2013. *Proizvodnja zaduženog čovjeka. Esej o neoliberalnom stanju*. Zagreb: Udruga Bijeli val.
- Lipovetsky, Gilles. 2008. *Paradoksalna sreća. Oglad o hiperpotrošačkom društvu*. Zagreb: Biblioteka Antibarbarus.
- Matejčić, Barbara. 2013. “Prekarni radnici svih zemalja, ujedinite se!”. *Centar za politike emancipacije*. <http://pe.org.rs/osvrti/barbara-matejic-prekarni-radnici-svih-zemalja-ujedinite-se/> (pristup 29. 1. 2016.).
- Meštrović, Matko. 2006. “Kakva globalna promjena?”. U *Globalizacija i neoliberalizam. Refleksije na hrvatsko društvo*. Davorka Vidović i Davor Pauković, ur. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 11–19.
- Milardović, Anđelko. 2004. *Pod globalnim šeširo. Društva i države u tranziciji i globalizaciji. Ogladi iz politologije i sociologije politike*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
- Peračković, Krešimir. 2010. *(Za)što raditi u postindustrijskom društvu? Promjene u društvenoj podjeli rada na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Alineja, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Perlman, Fredy. 2004. *Reprodukcija svakodnevnog života*. Zagreb: Što čitaš?
- Petrović, Tanja. 2017. “Nostalgia for Industrial Labor in Socialist Yugoslavia. Or Why the Post-Socialist Affect Matters”. U *Nostalgia on the Move*. Mirjana Slavković i Marija Đorgović, ur. Beograd: Muzej Jugoslavije, 14–30.
- Polić, Vlado i Rajka Polić. 2009. “Vrijeme, slobodno od čega i za što?”. *Filozofska istraživanja* 29/2: 255–270.
- Postnikov, Boris. 2014. “Prekarnost između dojma i pojma”. *Bilten*. <http://www.bilten.org/?p=419> (pristup 27. 1. 2016.).
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. “‘In the World of Iron and Steel’. On the Ethnography of Work, Unemployment and Hope”. *Narodna umjetnost* 50/1: 74–95. <https://doi.org/10.15176/VOL50NO103>
- Puljiz, Vlado. 2006. “Neoliberalizam i socijalna država”. U *Globalizacija i neoliberalizam. Refleksije na hrvatsko društvo*. Davorka Vidović i Davor Pauković, ur. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 121–130.
- Rifkin, Jeremy. 2005. *Doba pristupa. Nova kultura hiperkapitalizma u kojoj je cijeli život iskustvo za koje se plaća*. Zagreb: Bulaja naklada.

- Rubić, Tihana. 2013. "Afternoon Moonlighting – It Was a Must. The Dynamics and Paradoxes of the Croatian Socialist and Post-Socialist Labor Market". *Narodna umjetnost* 50/1: 121–144. <https://doi.org/10.15176/VOL-50NO105>
- Scully, Ben. 2016. "Precarity North and South. A Southern Critique of Guy Standing". *Global Labour Journal* 7/2: 160–173. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2521>
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat. The New Dangerous Class*. London, New York: Bloomsbury Academic.
- Starčević, Morana. 2014. "Prekarni rad i nemogućnost prekarne klase". *Diskrepancija* 13/19: 37–57.
- Touraine, Alain. 1980. *Postindustrijsko društvo*. Zagreb: Globus.
- Vaneigem, Raul. 1983. *The Revolution of Everyday Life*. London, Seattle: Rebel Press, Left Bank Books.
- Vidović, Davorka. 2006. "Neoliberalni model globalizacije i socijalna država". U *Globalizacija i neoliberalizam. Refleksije na hrvatsko društvo*. Davorka Vidović i Davor Pauković, ur. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 131–147.
- Vodopivec, Nina. 2010. "Past for the Present. The Social Memory of Textile Workers in Slovenia". U *Remembering Communism. Geneses of Representation*. Maria Todorova, ur. New York: Social Science Research Council, 213–234.
- Waite, Louise. 2009. "A Place and Space for a Critical Geography of Precarity". *Geography Compass* 3/1: 412–433. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2008.00184.x>

Precarity. The Economic-Political and Social Phenomenon of the Contemporary World

This article examines the applicability of the concept and term precarity as a signifier delineating the effects of the restructuring of work and working conditions determined by neoliberal regimes. In terms of intensified global competitiveness, the total working population is being subjected to the pressures of market regulation. Short-term and unstable working contracts have become a typical occurrence in post-industrial society, whereas the notion of time as a resource has gained an entirely different dimension. The hegemony of clock time has declined due to the requirement to be permanently open to the global market and its imperatives of being constantly on standby, available and flexible. The interweaving of the cultural-historical micro-perspective and socio-economic macro-perspective point to the various tendencies of management and the quantification of working time, bringing up the problematic of the precarity trap and economic insecurity. In this context, the example of Croatia is briefly analysed.

Keywords: precarity, work, flexibility, temporality, market, survival